

Annotatie bij EHRM 22 oktober 2007 (Grand Chamber, appl. 21279/02 en 36448/02 inzake Lindon c.s./Frankrijk)

Feiten

1. In deze zaak gaat het om de vraag welke grenzen er gesteld mogen worden aan uitlatingen in literaire werken. Het geval dat via de directe procedure meteen bij een Grand Chamber kwam, steekt als volgt in elkaar.

De Franse schrijver Lindon publiceerde in 1998 een roman getiteld *Le Procès de Jean-Marie Le Pen*. De hoofdpersoon van het boek Ronald Blistier, die een moord pleegt op een jonge man afkomstig uit Noord Afrika, is een aanhanger van het *Front National* van Le Pen. De roman is gebaseerd op in werkelijkheid in 1995 door aanhangers van het Front in Parijs en Marseille gepleegde moorden op de Marokkaan Brahim Bouaram en de van de Comores eilanden afkomstige Ibrahim Ali. In de roman stelt de schrijver aan het begin de vraag of Le Pen door zijn ophitsende toespraken militante teenagers niet heeft aangezet tot moord. In het boek wordt verslag gedaan van het proces in 1998 tegen de daders en worden scherpe uitspraken over Le Pen en het Front National gedaan. Le Pen en het Front National beginnen een procedure tegen de schrijver en de uitgever wegens 'diffamation'. De Parijse rechters in eerste aanleg en in hoger beroep wijzen de vordering toe en kennen hoge schadevergoedingen toe. De passages die in hoger beroep niet door de beugel kunnen en in Straatsburg de inzet van de discussie vormen, zijn door de Franse appèlrechter aldus geselecteerd: enerzijds passages die de mening van de verteller weergeven die samenvallen met die van de auteur en die uit het werk als geheel voortvloeien, anderzijds passages die de mening van de personages in het boek weergeven, omdat de schrijver er zich duidelijk van distantieert. De passages die door Le Pen worden aangevallen zijn: 1. Een effectieve manier om Le Pen te bestrijden is om hem te berechten en aan te tonen dat hij niet de leider is van een politieke partij, maar de baas van een bende moordenaars. 2. Het Front National probeert de advocaat als een lafaard voor te stellen, zodat Le Pen aanhangers die laarsen met stalen punten dragen hem op een avond een aframmeling zullen geven met ijzeren staven. 3. Iedereen die de media volgt ziet dat Le Pen een racist is en dat wat Ronald Blistier deed, precies datgene was wat Le Pen propageert; niet Blistier, maar Le Pen had terecht moeten staan. 4. De leider van het Front National is een vampier die gedijt op de rancune van zijn kiezers, maar soms ook op hun bloed, zoals op het bloed van zijn vijanden.

De eerste passage verwijst, aldus de Franse rechter, niet naar personen in het boek en is daarom de mening van de schrijver. De tweede verwijst weliswaar naar Blistier en zijn advocaat, maar is in de context toch duidelijk de mening van de schrijver, omdat deze geen afstand neemt van de uitlatingen van de hoofdpersoon. De derde passage wordt gedaan in een dialoog tussen een vriend van de hoofdpersoon en de advocaat en verwijst naar het karakter van de fictieve hoofdpersoon en niet naar dat van Le Pen. De vierde ziet op een verklaring die de advocaat van Blistier aflegt voor de televisie, nadat zijn cliënt in de gevangenis zelfmoord heeft gepleegd, maar is in feite de opiniërende slotconclusie van de schrijver van het boek. De Franse rechters veroordelen passages 1, 2 en 4.

Nadat de rechter in eerste aanleg op 11 oktober 1999 zijn veroordeling had uitgesproken, publiceerde het Parijse blad *Libération* een door 97 schrijvers ondertekende verklaring waarin zij stelling nemen tegen die veroordeling. De verklaring is gegoten in de retorische vorm dat zij telkens de veroordeelde passage herhalen en dan zeggen: 'Deze passage is niet diffamerend en wij zijn bereid deze in een roman op te nemen.' Ook hier volgde een actie van Le Pen c.s. en volgde een veroordeling. De rechter acht het polemische doel van de gekozen retorische vorm onvoldoende rechtvaardiging. *Libération* wordt aansprakelijk gehouden voor het opnieuw in de openbaarheid brengen van de aantijgingen.

Al deze veroordelingen blijven in Straatsburg in stand. De meerderheid van de Grand Chamber vindt dus dat de Franse rechters artikel 10 EVRM niet hebben geschonden.

Fictie, feit en waardeoordeel

2. De relatie tussen werkelijkheid en fictie kan in een werk van fictie (roman, toneel, film) verschillende vormen aannemen. In het fictiewerk kunnen elementen van de werkelijkheid in rechtstreekse (met ‘naam en toenaam’) of verholde (andere omschrijving en namen; de sleutelroman) vorm zijn opgenomen. Dit kan slaan op actuele of historische gebeurtenissen of personen. In het pure fictiewerk worden zij in de fictieve vertelling ingeweven, maar het is ook mogelijk dat de loop van de vertelling niet door fictie, maar door werkelijkheid is bepaald, zoals bijvoorbeeld in de historische roman het geval is. Er treedt echter steeds vaker erosie op bij werken van ‘faction’ of ‘docudrama’, omdat deze zich als een reconstructie van een ware gebeurtenis aandienen, maar toch fictie-elementen inbouwen die als ‘echt’ worden gepresenteerd. Dat het om een fictieve reconstructie gaat is daarbij niet altijd duidelijk.

Het boek *Le Procès de Jean-Marie Le Pen* zou ik in deze schaal toch meer aan de kant van de roman situeren. Er is immers in werkelijkheid geen proces tegen Le Pen geweest, maar tegen aanhangers van hem die voor een tweevoudige moord terecht hebben gestaan. De hoofdpersonen (dader, advocaat, slachtoffer – niet twee, maar één –) en bijfiguren zijn gefingeerd. De stellingname tegen Le Pen en aanhangers geschiedt door de mond van de romanfiguren. Toch kwalificeert het EHRM de aangevallen passages als feitelijke, beledigende passages, die niet voldoende zijn onderbouwd (ro. 55) en niet als waardeoordelen (voor het onderscheid tussen die twee en de mate van vereiste bewijsvoering verwijs ik naar mijn noten bij de zaak *Steel & Morris*, EHRM 15 februari 2005 *NJ* 2006, nr. 39 en *Veraart*, EHRM 30 november 2006, *NJ* 2007, nr. 368). De beslissende overweging: ‘Generally speaking there is no need to make this distinction when dealing with extracts from a novel. It nevertheless becomes fully pertinent, when, as in the present case, the impugned work is not one of pure fiction *but introduces real characters or facts* (cursivering EJD).’ En het Hof vindt, in navolging van de Franse rechters, dat de feitelijke beweringen onvoldoende zijn onderbouwd. Ook de schrijvers van het manifest delen in dit tekort, omdat zij de niet onderbouwde beweringen doelbewust hebben herhaald (ro 65).

3. Het arrest trekt overigens ook een grens voor scherpe waardeoordelen ten aanzien van politici. Ik citeer ro 57: ‘...To liken an individual, though he be a politician, to the “chief of a gang of killers”, to assert that a murder, even committed by a fictional character, was “advocated” by him, and to describe him as a “vampire who thrives on the bitterness of his electorate, but sometimes also on their blood”, oversteps the permissible limits in such matters.’ Het Hof vindt dergelijke kwalificaties dus niet toelaatbaar als politieke retoriek. In een concurring opinion gaat rechter Loucaides nog wat verder: hij wil meer bescherming voor de reputatie van politici (hij spreekt over ‘over-protection of the freedom of expression’).

Kritiek

4. De beslissingen van de Franse rechters hebben binnen Frankrijk niet alleen protest opgeroepen van de ondertekenaars van het manifest. Ook in de vakliteratuur is stevige kritiek geuit (zie Agnès Tricoire, *Légipresse* nr 192, Juin 2002, p. 106-108). Er is ook de geharnaste dissenting opinion van vier rechters van het Hof, die de lijn oppakken (zie punt 2 van de opinion) die het Hof in een aantal zaken betreffende de bescherming van artistieke expressie en, met name uitlatingen in literaire werken, heeft uitgezet. De laatste in deze reeks is de zaak *Alinak* over een Turkse roman die volgens het Hof door de Turkse rechters ten onrechte als aanzetten tot geweld tegen de Turkse eenheid was gekwalificeerd, mede omdat het fictieve karakter van de roman als bijzonder forum was miskend (EHRM 29 maart 2005, *NJ* 2007, 198, m.nt. E.J. Dommering). Zij vinden dus dat de norm die de meerderheid aanlegt omtrent de feitelijke bewijsvoering, niet van toepassing is. De dissenters wijzen er in dat verband nog op dat Le Pen vaak door de Franse rechter voor het aanzetten tot geweld en haat is veroordeeld (punt 5 van de opinion). Ten aanzien van *Libération* verwijzen zij naar het

precedent in de zaak Thoma (29 maart 2001, NJ 2002, 159, m.nt., EJD), waarin het Hof oordeelde dat een krant in beginsel niet aansprakelijk geacht kan worden voor het publiceren van opinies van derden.

Nadere analyse

5. De vraag of een schrijver juridisch aansprakelijk gesteld kan worden voor de uitlatingen van personages in de roman, is een oud vraagstuk. In het navolgende wil ik daar iets dieper op ingaan, mede aan de hand van voorbeelden uit de Nederlandse rechtspraak. Ik concentreer mij op literaire werken, en dan vooral op literatuur. Wat ik hier zeg geldt ook voor film en theater, maar niet onverkort, omdat deze uitingsvormen weliswaar in tekst vastgelegde fictie (scenario van een verhaal, de tekst van het toneelstuk) openbaar maken, maar zich daarbij ook van beeld bedienen en tegelijkertijd voor een groot publiek in een ruimte worden geconsumeerd (een onderscheid dat wordt gerelativeerd voor videodistributie). Kunstgenres als satire, cabaret, polemieken en columns beschouw ik niet als fictie omdat de maker een eigen visie met aan fictie ontleende expressiemiddelen openbaar maakt. Bij beeldende kunst gaat het niet in de eerste plaats om het fictieve karakter van de voorstelling. Bij al deze genres liggen de juridische vragen, naar mijn mening, anders. Voor de veroordeling van het schrijversmanifest, verwijs ik naar de dissenting opinion, die ik juist acht: de veroordeling van het boek door de Franse rechters, was onderdeel geworden van een heftig openbaar debat, aan de vorm waarvan men niet de beperking kan stellen dat wel over die veroordeling mag worden gediscussieerd, maar niet de veroordeelde passages mogen worden genoemd.

6. We kunnen beginnen bij het jaar 1951, toen W. F. Hermans werd vervolgd op grond van overtreding van het toenmalige artikel 137c Sr (belediging van een bevolkingsgroep). Het ging onder meer over de volgende passage uit de roman *Ik heb altijd gelijk* waarin de hoofdpersoon Lodewijk Steegeman, bij terugkeer in Nederland na de politieke acties in Indonesië, waar hij aan heeft deelgenomen, zegt: 'De katholieken! Dat is het meest schunnige, belazerde, onderkruiperige, besodemieterde deel van ons volk! Maar die naaien er op los. Die planten zich voort! Als konijnen, ratten, vlooiën, luizen. Die emigreren niet! Die blijven wel zitten in Brabant en Limburg met puisten op hun wangen en rotte kiezen van het ouwels eten.' Hermans werd in twee instanties vrijgesproken. Hij verdedigde zich bij de Rechtbank met dit argument: 'Het gelijkstellen van het beschrijven van een delict met het plegen van hetzelfde, komt neer op het verwarren van de proces-verbaal opmakende politieagent met de in overtreding zijnde weggebruiker. Hiermede wil ik volstrekt niet zeggen dat mijn houding tegenover mijn romanpersonages min of meer overeenkomt met die van een politieagent. Immers, de door mijn romanpersonage gebruikte woorden zijn hem door mij ingefluisterd. Dit ontken ik niet. Ik heb hem, als het ware, eigenhandig op de slechte weg geholpen, indien althans de betreffende woorden ongeoorloofd zijn. Dat zou een politieagent natuurlijk nooit doen; die wijst altijd de goede weg. Dit op de slechte weg helpen geldt evenwel ten opzichte van alle auteurs van romans waarin dieven, moordenaars, echtbrekers en prostituées optreden.' (Afgedrukt in *Hollands Maandblad* mei-juni 1973; opgenomen in *Mandarijnen op Zwavelzuur*, 4e druk, Amsterdam: Thomas Rap 1973, p. 262-266).

7. Hermans definieert het probleem volgens mij op de juiste wijze. Betekent dit nu dat een werk van literaire fictie 'autonoom' is en zich geheel onttrekt aan de (juridische) wetten van de werkelijkheid? Daarover is in literair-juridische kring gediscussieerd naar aanleiding van de procedure die in de jaren zestig van de vorige eeuw is gevoerd tegen de novelle *Seizoenarbeid* van Lodewijk-Henri Wiener (Hof Amsterdam 12 oktober 1967, NJ 1968, nr. 1; daarover H.U. Jesserun d'Oliveira, 'Literaire belediging', in: J.A. Ankum, G.C.J.J. van den Bergh & H.C.F. Schoordijk (red), *Plus est en Vous*, Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zn 1970, p.233-260 en Klaus Beekman & Ralf Grüttemeier, *De wet van de letter*, Amsterdam: Atheneum- Polak & Van Gennep 2005, hoofdstuk 10). Ik denk niet dat we een literaire interpretatie theorie nodig hebben om tot een afbakening te komen.

8. De vraag van de aansprakelijkheid voor uitlatingen van personages in een roman ontstaat pas door wat die personages zeggen of doen. Doen zij immorele dingen, bedrijven ze godslastering, beledigen zij bevolkingsgroepen, schenden zij de privacy? Scherp gesteld: is er meer vrijheid in de roman, vanwege het fictieve karakter van de roman werkelijkheid, dan in het werkelijke leven? In deze zaak ging het om de privacy (reputatie) van Le Pen.

9. Een handreiking voor de benadering van het probleem is te vinden in het arrest van de strafkamer van de HR naar aanleiding van het boek *Danslessen*. (HR 9 oktober 2001, NJ 2002, 76 m. nt. DeH). Ook daar betrof het een privacy kwestie. Aard en strekking van de roman kunnen als volgt worden samengevat (in de bewoordingen van de HR):

‘Het decor waarin het verhaal zich afspeelt is het Zandvoort van 1973. Eén van de thema's die in het boek aan de orde komen betreft de sloop van het oude en de bouw van het nieuwe postkantoor, over welk onderwerp in het boek een politieke strijd wordt gevoerd. De roman bevat op de pagina's 92 tot en met 95 een hilarische en onmiskenbaar niet aan de werkelijkheid ontleende scène waarin ter beslechting van die strijd een schaatswedstrijd tussen twee wethouders, genaamd Groen en Gladpootje, plaatsvindt die in die scène door de burgemeester wordt aangekondigd. De roman bevat op dit punt de volgende passage: "Drie ronden", zei hij toen, "drie ronden schaatsen zullen vandaag beslissen over het lot van het oude postkantoor..." De politieagent kwam met twee plastic stoeltjes aanlopen. De wethouders namen erop plaats en begonnen hun schaatsen aan te doen. "Die vent is helemaal krankjorum geworden", hoorde ik iemand tegen een man met een uitgedoofde pijp tussen zijn tanden zeggen. "Zeg Kees, jij hebt hbs gedaan, dat is toch tegen de wet? Het wordt hier steeds gekker... Je kunt toch niet over de sloop van een pand beslissen door middel van een wedstrijdje schaatsen?" "Ik weet het niet", mompelde de uitgedoofde pijp terug, "maar wat ik wel erg vind is dat Gladpootje zich daarvoor leent. Zo'n keurige katholiek, en dat op zondag! Maar ja. Wat wil je ook, met zo'n joodje aan het hoofd. Kijk, het spul gaat beginnen..." ‘ Met name de laatste passage werd door het OM beledigend geacht. De HR vindt van niet op grond van het volgende criterium:

‘Het gaat hier om een door de steller van de tenlastelegging beledigend geachte passage in een roman. In een zodanig geval heeft allereerst te gelden dat voor de beoordeling van de vraag of die passage beledigend is in de zin van art. 137c of van de art. 266 en 267 Sr, die passage niet op zichzelf gelezen moet worden, doch in samenhang met de overige inhoud van de roman. Daarbij dient met name te worden gelet op de aard en de strekking van de roman en de plaats die de desbetreffende passage daarin inneemt. Ook andere omstandigheden kunnen in dit verband van belang zijn zoals de rol van de (roman)figuur aan wie de passage in de mond wordt gelegd en de wijze waarop deze figuur wordt beschreven. Voorts komt betekenis toe aan de omstandigheid of en in hoeverre het geschrevene door de verbeeldingskracht van de auteur is losgemaakt van historische gebeurtenissen. Een en ander kan dus meebrengen dat aan een bepaalde passage, ook al zou zij op zichzelf beschouwd beledigend zijn in de zin van genoemde wetsbepalingen, op grond van de aard en strekking van de roman en de verdere in aanmerking te nemen omstandigheden, niettemin het beledigende karakter moet worden ontzegd.’

Omtrent de herkenbaarheid van personages overweegt de HR dat onderzocht moet worden of de in de roman:

‘voorkomende passage betrekking heeft op een bepaalde bestaande persoon of functionaris, of en in hoeverre hetgeen in de roman is beschreven, op dit punt kennelijk zodanige verbanden met de werkelijkheid heeft dat het niet anders kan dan dat die persoon of functionaris is bedoeld. Dat brengt dus mee dat bij de beantwoording van de vraag of een zodanige persoon of functionaris is beledigd, niet beslissend is of deze zich in de desbetreffende passage meent te herkennen, maar of, objectief gezien, buiten redelijke twijfel staat dat die passage het oog heeft op die persoon of functionaris.’

Evaluatie

9. Op grond van het hiervoor behandelde kom ik tot de volgende evaluatie:

- De roman beschrijft de werkelijkheid door de ogen van de romanfiguren, die op deze manier op horizontaal niveau dichter bij de lezer worden gebracht. De romanpersonages gaan deel uitmaken van het privéleven van de lezer. In die relatie passen geen beperkingen: de lezer kan van ‘binnenuit’ de weldaad of de misdaad mee maken. Hij kijkt al lezend in *Misdaad en Straf* over de schouder van Raskolnikov mee, als deze de gewelddadige moord op de woekeraarster pleegt. Dostojevski levert in Hermans’ woorden het fictieve ‘proces verbaal’ van die gebeurtenis. Ik vind dus, met de minderheid, dat het Hof de grenzen van de expressievrijheid in de roman in deze zaak heeft miskend, temeer daar het niet de hele strekking van tekst en roman in zijn oordeel heeft betrokken (HR in ‘Danslessen’). De door het Hof gekozen maatstaf omtrent de bewijsvoering, acht ik daarom onjuist. Daarbij komt dat het door het Hof geformuleerd criterium dat de schrijver voldoende afstand van zijn personages moet houden, tot grote rechtsonzekerheid leidt. Het lijkt mij bij uitstek een criterium met een ‘chilling effect’.
- Het ging in deze zaak om privacy. Daarbij speelt mijns inziens de voorvraag of het over een ‘public figure’ gaat (in de beperkte betekenis die het Hof daaraan heeft gehecht in de Prinses Caroline zaak, zie EHRM 24 juni 2004 NJ 2005, 22, m. nt. EJD). Naar mijn mening moet het de schrijver vrij staan in de roman de tijdsgeschiedenis en gestalten uit de tijdsgeschiedenis rechtstreeks te verwerken. In de romans aan het eind van de 18e en begin van de 19e stormt Napoléon voortdurend rond, vaak als voorwerp van spot (zoals in *Oorlog en Vrede* van Tolstoj). Het maakt voor de herkenbaarheid van een actuele gebeurtenis of persoon niet uit of deze al of niet met naam en toenaam wordt aangeduid. In deze zaak ging het, zoals de minderheidsopinie vaststelt, om een omstreden publieke figuur als Le Pen met een reputatie van haat- en geweldzaaier, voor welke feiten hij enige malen was veroordeeld. Het is de keuze van de schrijver of hij dicht bij de actualiteit wil blijven of het thema dat het verhaal aansnijdt van alle tijden wil maken, zoals bijvoorbeeld het geval was bij de ‘universele’ dictatoren in *The Dictator* van Chaplin of *Arthur Ui* van Brecht (meestal zijn de romans waarin het thema universeel wordt gemaakt ‘tijdlozer’ en dus beter dan romans die blijven steken in de actualiteit). Het hangt overigens van het ‘klimaat’ en de al of niet bestaande censuur af welke vorm de schrijver kiest. Lindon had met een minder expliciete aanval en meer fictieve elementen, het waarschijnlijk wel gered bij de Franse rechter. De Parijse Rechtbank had in 1997 in de zaak tussen de Belgische schrijver Mertens en de Belgische Prins Alexander en prinses Lilian de expliciete verwerking van gestalten van de tijdsgeschiedenis op zich toelaatbaar geacht, maar de eis gesteld dat er meer fictieve elementen moeten zijn bij het nog in leven zijn van de betrokkenen (Tribunal de Grande Instance 26 maart 1997, *Autuers & Media* 1997, m.nt. D. Voorhoof, p. 321).
- Bij privacy gevoelige kwesties kan de norm scherper zijn, omdat onder het mom van fictie toch een ernstige privacy inbreuk gepleegd kan worden (het criterium in ‘Danslessen’ lijkt mij hier toepasbaar). In Nederland en België hebben we daarvan een paar markante gevallen gehad. Ik noem de zaak van de schrijver Brusselmans die zijn ex echtgenote de mode-ontwerper Ann Demeulemeester in een roman voor iedereen herkenbaar zwart maakte door haar met name te noemen (Rb Eerste Aanleg Antwerpen, 21 december 2000, *Mediaforum* 2001-2, p. 104). De Nederlandse cabaretier Dorresteyn, die een soortgelijke afrekening met zijn ex pleegde, kwam, naar mijn mening, iets te gemakkelijk weg met het fictieverweer (Pres. Rb. Amsterdam 14 september 2000, *Mediaforum* 2001-11/12, Jurisprudentie nr. 45). Bij het gebruik van pseudoniemen, zoals in de sleutelroman, zal men overigens voor de mate van

herkenbaarheid van het personage moeten kijken naar het gemiddelde lezerspubliek en niet naar de ‘incrowd’ die zichzelf onmiddellijk in het boek herkent (de HR objectiverde het herkenbaarheids criterium m.i. terecht in ‘Danslessen’). Ik verwijs verder naar een overzichtsartikel van A. Ohgly, A. Lucas-Schloetter & H. Beverly-Smith, ‘Artistic Freedom Versus Privacy’, in: *IIC* 5/2008 (vol. 39), p. 526-558 voor privacy en literatuur uitspraken in Duitsland, Frankrijk en de het Verenigd Koninkrijk. Centraal in deze analyse staat de uitspraak van het Bundesverfassungsgericht (2007 GRUR 1085), waarin een verbod van een roman wegens schending van privacy overeind werd gehouden, maar die toch nogal veel discussie heeft gegeven (en net als bij het EHRM krachtige dissenters binnen het BVfG te zien gaf).

- De grotere expressievrijheid in de roman, geldt m.i. ook voor kwesties van moraal en religie. De minderheid van het Hof (gevolgd door de anders samengestelde minderheid in deze zaak) vond in de zaak IA dat het Hof het romankarakter van het boek waarin de aanval op de profeet Mohammed voorkwam, had miskend (zie mijn noot *NJ* 2007, 200). Mijns inziens terecht: Mohammed haters zijn onder ons en een schrijver mag ze voor de lezer tot leven brengen. En wat de moraal betreft, kunnen we naar de processen over *Madame Bovary* en *Lady Chatterly* kijken: de schrijvers Flaubert (‘Madame Bovary c’est moi’) en Lawrence ondernamen door middel van hun romanpersonages een aanval op de heersende (seksuele) moraal. Artistieke expressie loopt vaak voor in de tijd. Een samenleving die haar zegt te respecteren, dient daaraan verhoogde bescherming toe te kennen (zie ook E.J. Dommering, ‘De Teddybeer Mohammed, Gesluisde Homo’s en het Lawaai van Wilders,’ in: *Nederlands Juristenblad* 2008, [83] 7, 15-02-2008, p. 376-382)
- Hiermee wil niet gezegd zijn dat de keuze voor een artistiek forum een absolute vrijbrief geeft, en zeker ook niet een stimulans moet zijn voor artistieke ‘vermommingen’ om pornografie, racisme of valse beschuldigingen te rechtvaardigen (zie mijn noot bij HR 18 januari 2008, *NJ* 2008, 274; ook de HR formuleert in ‘Danslessen’ misbruik als grens). Beslissend is volgens mij hoe het werk zich aandient en hoe het werk als geheel moet worden begrepen (Danslessen). Is duidelijk dat het om een roman gaat, dan geldt de hiervoor als eerste geformuleerd norm. Bij docudrama en faction vind ik dat wat anders, omdat dan de pretentie is de ware aard van de gebeurtenis te schilderen. Daar geldt volgens mij dezelfde waarachtigheidnorm als bijvoorbeeld bij fotomontage en manipulatie (zie mijn artikel ‘Wie weg is was niet gezien’, in: *De Jacht op Prometheus*, Amsterdam: Otto Cramwinckel 2008). Iets als waar voorstellen terwijl het fictie of manipulatie is, bedriegt de lezer of kijker en beschadigt de ‘gemanipuleerde’.

Conclusie

10. De jurisprudentie van het Hof over de grenzen van de vrijheid van politieke expressie is tamelijk consistent. De overwegingen van de meerderheid in deze zaak bevestigen echter dat de jurisprudentie van het Hof in zaken betreffende artistieke expressie onvast is, nu eens de ene kant opschiet, dan weer de andere. Vaak laten deze uitspraken scherpe dissenting opinions zien. Zij geeft door die geringe voorspelbaarheid op Europees niveau geen hoge bescherming aan het artistieke forum, in dit geval dus het literaire. De grenzen van die vrijheid zal de nationale rechter met in achtneming van de binnen de nationale samenleving heersende opvattingen, zelf moeten trekken.

E.J. Dommering